

ються одночасно як один из видів общественної уставної ініціативи в аграрній сфері і як складова всеукраїнського громадського руху в кінці XIX – початку XX в. Факт існування і їх активна діяльність признаються характеристикою громадянського суспільства, ознаки якого зафіксовані в початку XX в. в Росії, і відповідно в Україні. Звернуто увагу на відсутність в сучасній українській історіографії досліджень, тематика яких була б присвячена українським уставним пчеловодним організаціям до-советського періоду.

Ключевые слова: общественная организация, сельскохозяйственное общество, общество пчеловодов, сельское общественное движение.

Summary. *Sylka O. Z. Beekeepers Society as a kind of the agroeducational organizations of Ukraine (the end of XIX – the beginning of XX centuries). The article deals with the voluntary associations of beekeepers that are considered as one of the types of the statutory social initiative in agriculture and as a part of the all organizational movement in Ukraine of the late XIX – early XX centuries. The presence of the NGOs and their activity recognized as a sign of the civil society, the formation features of which recorded in the Russian Empire in the early twentieth century, including Ukraine. The bulk of the information sources contained in Russian and two Ukrainian-language pre-revolutionary publications, topics and contents of which were fully devoted to the beekeeping development and its popularization as an auxiliary line of industry. The stress laid on the lack of the modern Ukrainian historiography researches, that would be devoted to the Ukrainian statutory beekeeping associations of the pre-Soviet period. Published content on the pages publications only partially provide our knowledge and therefore understanding of the situation in both qualitative and quantitative dimensions agricultural societies, particularly societies beekeepers, which operated until 1917 in the network of Ukrainian public associations. Perspective plays across the network of Ukrainian agricultural societies.*

Key words: NGO, agricultural society, beekeepers society, rural social movement.

УДК 94(477.6)«1914/1917»:622

Л. І. Синявська

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАЦІВНИКАМИ ПІДПРИЄМСТВ КАМ'ЯНОВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ СХОДУ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. *Висвітлено умови в яких перебували працівники кам'яновугільної промисловості Сходу України впродовж 1914–1917 рр. та обставини, що визначали умови закріплення робітників у краї. Показано, які чинники впливали на зниження рівня професійної підготовки працівників кам'яновугільної промисловості впродовж Першої світової війни.*

Ключові слова: кам'яновугільна промисловість, робітники, Схід України, Перша світова війна, шахтарі.

Постановка проблеми. Перша світова війна виявилася більш тривалою, аніж прогнозувалося до її початку, і продемонструвала надзвичайну важливість виробничих потужностей та забезпечення безперервної роботи промислових підприємств. Початок війни суттєво вплинув на організацію гірничо-видобувного виробництва. Вугілля розглядалося як стратегічна сировина і паливо, обсяги видобутку якого істотно впливають на процеси, пов'язані із організацією бойових дій та налагодженням виробництва військової продукції. Проведена мобілізація ще більше загострила проблему забезпечення промисловості кваліфікованими кадрами [6, 19] та робітниками. Ця проблематика у загальноросійському контексті досліджувалася у роботах К. Шацилло, Б. Авілова, Ю. Афоніна, С. Белова, Д. Боголепова, П. Волобуєва, Б. Дубенцова, А. Боханова, О. Шляхова, П. Фоміна, П. Сорокіна. Але українських контекст проблеми в основному залишився поза увагою авторів.

Мета полягає у висвітленні умов у яких перебували працівники кам'яновугільної промисловості Сходу України впродовж 1914–1917 рр.

Виклад основного матеріалу. Видобуток мінерального вугілля на гірничо-видобувних підприємствах Сходу України на початку Першої світової війни здійснювався в умовах широкого використання ручної праці і залучення найманої робочої сили. Шахтарська праця у той час значною мірою асоціювалася із сезонною, коли селяни ставали до роботи на шахтах для забезпечення власних економічних потреб, а потім поверталися до подальшої роботи у сільському господарстві. Додаткові заробітки під час видобутку вугілля при-

ваблювали до регіону працівників, але складні умови праці та недостатній рівень культурно-побутового обслуговування стояли на перешкоді закріпленню трудящих у сфері вугледобувної промисловості. Сумнівним видається задеклароване прагнення гірничопромисловців Сходу України до благоустрою шахтарських поселень. Ця думка підтверджується тим, що наприкінці XIX – на початку XX ст. одна школа припадала на 2 тис. 40 жителів, одна церква – на 3 тис. 94 жителів, а один шинок – на 570 жителів. Дитяча смертність сягала 55%, а медична допомога залишалася малодоступною [4, 87]. Водночас не варто скидати з рахунку, що більшість шахтарів, особливо вихідців із сільської місцевості, не прагнула до підвищення власного культурно-освітнього рівня. У багатьох випадках сільські жителі зневажливо ставилися до поміщиків, підприємців, комерсантів, чиновників та представників інтелігенції. Ці обставини впливали на кадрову політику промисловців та підприємців кам'яновугільної галузі, сприяючи залученню до виконання найбільш кваліфікованих робіт в основному іноземних працівників і певному обмеженню зусиль у справі підвищення кваліфікації місцевих робітників. Останній факт сприяв також скороченню витрат на організацію виробництва.

Потреба у працівниках на підприємствах кам'яновугільної промисловості сходу України задовольнялася за рахунок залучення до роботи додаткових контингентів працівників. Серед них були мігранти з різних частин Російської імперії, яких приваблювали відносно високі заробітки, а також військовополонені, чия праця використовувалася в основному для виконання важких робіт. Негативну роль у справі забезпечення промислових підприємств кваліфікованими кадрами відігравали мобілізаційні заходи.

Встановити точну кількість мобілізованих шахтарів надзвичайно складно. Загалом статистичні дані гірничих об'єднань вказують, що роботу залишили майже 50% працівників. Але певна частина цих працівників залишила роботу, щоб повернутися до рідних осель і працювати замість тих своїх родичів, які були мобілізовані. Згідно з даними статистичного відділу Ради З'їзду гірничопромисловців півдня Росії, чисельність робітників кам'яновугільних копалень після першої мобілізації зменшилася на 65,5 тис. – з 202 тис. 960 осіб до 137 тис. 460 осіб, або на 32,3%. На початку війни їх було мобілізовано до армії, німецьких і австрійських спеціалістів – вислано у східні губернії імперії, а французьких і бельгійських відкликано на батьківщину [6, 20].

Для заохочення міграцій та залучення робітників у кам'яновугільне виробництво регіону російський уряд після початку Першої світової війни встановив безкоштовний проїзд для роботи на копальнях. Цей факт сприяв тому, що кількість робітників з віддалених губерній імперії вже у грудні 1914 р. досягла 200 тис. осіб, але на початку лютого 1915 р. кількість працівників скоротилася до 170 тис. осіб. На 15 серпня 1915 р. на копальнях налічувалося всього 155 тис. робітників, серед них майже 20 тис. військовополонених, у другій половині 1915 р. чисельність робітників зменшилася на 8 тис. 402 особи або на 4% [6, 27–28]. На вугільних копальнях гостро відчувався дефіцит робочої сили.

Реквізиції та конфіскації, які почав масово проводити російський уряд для задоволення потреб основних споживачів в роки війни, безперечно, відіграли негативну роль у зміцненні позицій промисловців та підприємців Сходу України, але їх проведення змусило «вугільних магнатів» скоригувати свою політику у кадровому питанні, що стало помітним вже наприкінці 1915 – на початку 1916 рр.

Справа в тому, що для отримання прибутків в умовах реквізиції вугілля потрібно було будь-якими способами нарощувати його видобуток, щоб утримати на належному рівні собівартість та обсяги реалізованого палива [8, 30]. Це призвело до збільшення кількості військовозобов'язаних, які працювали на шахтах. Їх праця ставала запорукою того, що вони не потраплять на фронт, а тому ці люди працювали для виконання запланованих обсягів видобутку за всяку ціну, компенсуючи кількістю працівників якість їх підготовки.

На 1 вересня 1916 р. загальна кількість робітників досягла 237 тис. чол., у тому числі військовозобов'язаних, які отримали відстрочку від призову до армії, налічувалося 104 тис. 600 чол., збільшилася також кількість військовополонених, які працювали у сфері вугледобутку. Згідно із статистикою гірничопромисловців кількість військовополонених у вугільних копальнях у грудні 1916 р. досягла 72 тис. чол. [3, 27]. Зокрема, частина з них працювала у досить складних умовах, не маючи належного забезпечення одягом та інструментом [12, 78]. Полонені також не мали права брати участь у створенні й діяль-

ності лікарняних кас, що обумовлювалося їхнім статусом [10, 237]. Для виконання робіт залучалися не лише полонені рядові німецької та австро-угорської армій, а й унтер-офіцери, яких на деяких шахтах було майже 50% [12, 177]. Вони виконували важкі роботи, в основному з доставки видобутого вугілля на поверхню.

З іншого боку, варто підкреслити, що у 1916 р. на багатьох підприємствах кам'яновугільної промисловості регіону відзначалося незначне залучення до виконання важких робіт (у нічний час та на підземних роботах) жінок та неповнолітніх працівників. Згідно із відомостями про кількість працівників і про використання жіночої та дитячої праці у нічний час та для ведення підземних робіт на підприємствах Юзівського гірничого округу їх питома вага складала менше 1% [11, 3]. Водночас кількість задіяних на виробництві жінок, які працювали на гірничих роботах вдень зросла з 6 тис. 50 осіб до 12 тис. 671 особи, підлітків – з 8 тис. 556 особи до 18 тис. 113 особи [2, 109] і до кінця 1916 р. вони склали від 3% до 17% кількості працівників [12, 72]. Загалом на кінець 1916 р. близько 40% усіх працівників кам'яновугільних підприємств склали жінки, підлітки та військовополонені [2, 110].

Гостра нестача робітників призвела до залучення у роботі на копальнях представників «жовтої раси» як нового елемента робочої сили та як альтернатива місцевому робітничому прошарку. З вересня 1916 р. певна частина китайських робітників працювала на шахтах Юзівського гірничого округу [11, 71; 7].

До кінця лютого 1917 р. загальна кількість робітників становила 291 тис. 686 осіб [6, 27–30], праця яких дозволила поступово нарощувати обсяги видобутого вугілля. Обсяги видобутого палива завдяки залученню до праці зростаючої кількості працівників поступово збільшувалися, однак проблема забезпечення споживачів мінеральним паливом полягала не у недостатній кількості видобутого вугілля, а у труднощах із перевезенням його до місця призначення.

Особлива увага приділялася отриманню на роботі кваліфікованих вибійників, від чиєї праці великою мірою залежав загальний обсяг видобутку мінерального палива. Однак рівень їх кваліфікації впродовж 1914–1916 рр. продовжував невпинно знижуватися, не дивлячись на зростання оплати праці й певне покращення житлово-побутових умов. Про це свідчать дані про рівень видобутку вугілля на одного вибійника на шахтах Сходу України. Так, середній обсяг видобутого вугілля одним вибійником у 1914 р. становив 285–298 пудів, у 1915 р. – 263–270 пудів, у 1916 р. – 208–260 пудів. Загальне скорочення видобутку на одного вибійника становило від 8% до 30% за 1914–1916 рр. У той же час на окремих шахтах цей показник навпаки зріс на 6–9% за рахунок покращення організації роботи та підвищення оплати праці вибійників [11, 37–39].

Позитивний вплив на настрої робітників справили лікарняні каси, що компенсували заробітки у випадку хвороби працівників. На початку війни працівники навіть після свят сумлінно виходили на роботу, чого раніше не було. Водночас кількість прогулів зменшилася лише на 1% у порівнянні із довоєнними роками. Гірничопромисловці наголошували наприкінці 1914 р., що одним із найбільш важливих засобів забезпечення потрібної продуктивності праці шахтарів було припинення продажу у шахтарських селищах горілки. Різке скорочення у зв'язку із цим кількості випадків порушення виробничої дисципліни призвело до зменшення штрафних санкцій по відношенню до робітників на 30% [9, 25 зв.]. Для вирішення проблеми забезпечення шахт робітниками гірничопромисловці Сходу України використовували різні методи. Найбільш стимулюючим засобом ставало постійне збільшення заробітної плати. Цей процес відбувався в умовах наростання темпів інфляції, а тому залишався актуальним. Важливо було зберегти баланс між рентабельністю виробництва і витратами на утримання працівників, розміри заробітної плати яких становили лівову частку таких витрат.

Задля забезпечення безперебійного видобутку вугілля часто пропонувалося збільшувати оплату праці шахтарям у випадку вияву найменших незадовольств з боку найманих працівників. Так, у листі окружного інженера Горлівського гірничого округу В. Белова відзначалося важливість моніторингу настроїв робітників, а також вказувалося на важливість задоволення їх вимог, і у першу чергу – підвищення оплати праці для запобігання зриву планів видобутку вугілля. Крім того, вимагалось утримувати тверді ціни на предмети першої необхідності [11, 107]. Незадоволення робітників викликало збільшення цін на

предмети першої необхідності, а саме на продовольство (особливо – на хліб). Розцінки склалися, як правило, на межі можливостей підприємців, однак не варто забувати й про зростання цін на паливо в умовах бойових дій, що приносило додаткові прибутки від його продажу.

На деяких шахтах рівень оплати праці впродовж 1914–1917 рр. зріс більш як на 100%, а найменшим показником зростання оплати праці були 40–45% за цей же період [11, 11]. Найбільшими розмірами оплати характеризувалися великі кам'яновугільні підприємства, власники яких могли собі дозволити підвищувати рівень заробітної плати працівників за рахунок зростання обороту. Дещо гіршим залишалося становище на невеликих підприємствах, тут для збереження рентабельності виробництва потрібно було реалізовувати частину продукції за завищеними цінами, що загрожувало різними санкціями уряду.

Відомості про підвищений рівень оплати праці на шахтах та відносно стабільне забезпечення продуктами харчування приваблювало до регіону нових переселенців. Загальна кількість гірничозаводського населення вже на початку 1917 р. перевищувала 1 млн осіб. Приплив нових працівників підвищував попит на продукти харчування, що призвело до зростання цін на продукти впродовж 1914–1916 рр. в середньому на 50–65% [1, 25; 11, 110].

Для забезпечення населення продуктами харчування на початку 1917 р. було введено хлібну розверстку із визначенням обов'язкових обсягів поставок хліба державі [5, 6]. Для тих, хто не виконував план поставок передбачалися лише економічні санкції у вигляді обмежень на реалізацію їхньої продукції. Ці дії дозволили певною мірою стабілізувати забезпечення гірників регіону продовольством, хоча у червні 1917 р. Катеринославський губпродком виконав лише 56% продовольчих нарядів для населення губернії, в липні – 37%, а в серпні 1917 р. – тільки 15%, але у вересні–жовтні 1917 р. постачання гірничозаводського населення дещо вирівнялося [3, 29]. Цей факт став додатковим стимулом для закріплення населення на території Сходу України.

Висновки. Усвідомлення стратегічної важливості забезпечення стабільного вугледобутку обумовлювало підвищену увагу уряду до проблем гірничо-видобувної промисловості Сходу України. Загалом впродовж 1914–1917 рр. російський уряд та гірничопромисловці регіону докладали великих зусиль для забезпечення безперервного видобутку мінерального палива. З цією метою здійснювалася досить гнучка кадрова політика. У багатьох випадках встановлювалася підвищена заробітна плата. Значні зусилля були спрямовані на забезпечення населення продуктами харчування та товарами першої необхідності. Певною мірою вдалося зменшити зростання цін на найбільш необхідні товари, що досягалося досить жорсткими адміністративними заходами. Це приваблювало працівників для роботи на шахтах.

Висококваліфіковані робітники, як правило, отримували відстрочку від призову. Одним із стимулів роботи у кам'яновугільній промисловості для військовозобов'язаних стало уникнення таким чином відправки до діючої армії. Повідомлення з фронту, що висвітлювали страшні картини війни поволі сприяли зменшенню кількості бажаючих добровільно йти до лав армії. Життя подалі від лінії фронту видавалося більш безпечним. Цьому також сприяло переміщення значної частини біженців на територію краю. Безсистемність їхнього пересування та важкий матеріальний стан ставали додатковими факторами дестабілізації обстановки на території Сходу України.

У роки війни відбувалися зміни у міграції населення регіону. Якщо до Першої світової війни переважала сезонна міграція, коли у вільний від виконання польових робіт час частина селян прагнула заробити додаткові кошти, працюючи на шахтах, то в роки війни вона в основному поступилася тимчасовій та маятниковій міграції, коли термін перебування заробітчанин вже не обмежувався періодом відсутності масштабних робіт у сільському господарстві. Також зросла кількість людей, які змушені були віддати перевагу постійному проживанню на території регіону.

Аналізуючи забезпечення кам'яновугільної промисловості працівниками впродовж 1914–1917 рр., не варто забувати й про військовополонених, частка яких у середньому коливалася від 10% до 30% робітників, але на деяких підприємствах сягали й 50%. Ці люди в силу свого статусу виконували роботи, пов'язані із важкою та виснажливою фізичною працею, і лише невелика їх частина мала навички роботи на шахтах, і зовсім мало –

професійні знання гірничих інженерів. Це також розповсюджувалося й на працівників, що прибували в роки війни із різних регіонів Російської імперії. Тому можна стверджувати, що рівень професійної підготовки працівників кам'яновугільної промисловості впродовж 1914–1917 рр. поступово знижувався, до того ж, частка жіночої праці та використання на роботах малолітніх працівників певною мірою зростала, хоча у більшості випадків залишалася незначною, особливо у виконанні важких підземних робіт.

Перешкодою закріпленню працездатного населення у кам'яновугільній промисловості було кілька факторів. Перш за все мова йде про складні умови праці на підприємствах, яка нерідко була пов'язана із небезпекою для життя, крім того, можна виділити труднощі із забезпеченням житлом та низький рівень культурно-побутового обслуговування населення.

Список використаної літератури

1. Биншток В. И. Народное питание и народное здравие / В. И. Биншток, Л. С. Каминский. – М. ; Ленинград : Государственное изд-во, 1929. – № 44. – 91 с. – (Серия 1: Мировая война и народное хозяйство России).
2. Гессен В. Ю. Труд детей и подростков в фабрично-заводской промышленности России от XVII века до Октябрьской революции / В. Ю. Гессен. – М. ; Ленинград : Государственное изд-во, 1927. – Т. I. – 267 с.
3. Климов А. До питання про соціальне та економічне становище робітників Донбасу й Придніпров'я в роки Першої світової війни / А. Климов, Н. Сердюк // Третій Міжнародний конгрес українців, 26–29 серпня 1996 р. – Х., 1996. – [Ч. II]: Історія. – С. 26–30.
4. Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 72–97.
5. Материалы по вопросам организации продовольственного дела / сост. : И. Воейков, Н. Огановский, Г. Чубаков, С. Клепиков. – М. : Тип. Т-ва Рябушинских, 1917. – Вып. VIII: Основные принципы хлебной разверстки. – 43 с.
6. Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.
7. Синявська Л. І. Використання праці східних робітників у важкій промисловості України періоду Першої світової війни / Л. І. Синявська // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2013. – Вип. 6. – С. 293–294.
8. ЦДАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 1, 44 арк.
9. ЦДАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 42, 79 арк.
10. ЦДАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 137, 282 арк.
11. ЦДАК України, ф. 896, оп. 1, спр. 1, 176 арк.
12. ЦДАК України, ф. 896, оп. 1, спр. 2, 243 арк.

Одержано редакцією 09.02.2015

Прийнято до публікації 13.02.2015

Аннотация. *Синявская Л.И. Обеспечение работниками предприятий каменноугольной промышленности Востока Украины в период Первой мировой войны. Освещены условия, в которых находились работники каменноугольной промышленности Востока Украины на протяжении 1914–1917 гг. и обстоятельства, определявшие условия поселения рабочих в крае. Показано, какие факторы влияли на снижение уровня профессиональной подготовки работников каменноугольной промышленности в течении Первой мировой войны.*

Ключевые слова: *каменноугольная промышленность, рабочие, Восток Украины, Первая мировая война, шахтёры.*

Summary. *Syniavska L.I. Provision of employees of enterprises of coal industry East Ukraine during the First World War. Highlighted the conditions in which workers of coal industry East of Ukraine were during 1914–1917 and the circumstances that determined conditions of consolidation workers in the province. Indicated that during the 1914–1917 Russian government and miners of the region have made great efforts to ensure uninterrupted extraction of mineral fuels. For this purpose was carried sufficiently flexible personnel policies, mounted high wages, significant effort was aimed at providing people with food and essential commodities. Highly skilled workers usually received defer of conscription. Shown, which factors influenced the decline in professional training of workers of coal industry during the First World War. We used the labor of prisoners of war, whose share in the average ranged from 10% to 30% of workers, but some companies also reached 50%. Moreover, increased the proportion female labor and the use of underage workers in jobs, although in most cases remains low, especially in the performance of heavy underground work.*

Key words: *coal industry, workers, East Ukraine, First World War, the miners.*